

Oud@Utrecht

DOMunder • Tempeest • Gastarbeiders

Nacht van de Utrechtse Geschiedenis

Noteer 12 oktober alvast, want deze editie van de Nacht van de Utrechtse Geschiedenis is er een om niet missen! Het intrigerende thema is 'Echt Nep'. Aan het programma wordt nog gewerkt, maar we kunnen al wel verklappen dat Arthur Japin en Spinvis komen. Verder zijn er mini-colleges, exposities, muziek, theater en workshops. De Grote Archeologie Show brengt nieuwe verhalen uit Utrechtse bodem.

Zie www.nachtvandeutrechtsegeschiedenis.nl.

Help mee met de promotie van de Nacht en hang de poster die bij dit blad is gevoegd op een opvallende plek, bijvoorbeeld achter het raam, aan een deur, bij de sportclub of op het werk. Dank vast!

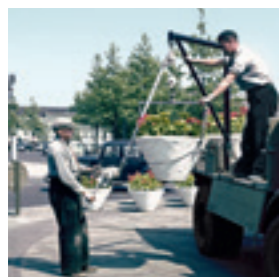
Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 97e jaargang nummer 4, augustus 2024 / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar. **Redactie** Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht. **Kopij** maximale omvang 2.500 woorden (inclusief noten en bronnen).

Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl. **Publicatierechten** van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen. **Ontwerp** Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede. **Verkooppunten** losse nummers à € 5,95 (themanummers € 8,95) via www.oud-utrecht.nl/ webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9), boekhandel Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed. **Voorzitter** Dick de Jong. **Secretariaat** secretariaat@oud-utrecht.nl /

Postbus 91, 3500 AB Utrecht. **Lidmaatschap** Contributie € 42,50 per jaar (huisgenootleden, jongeren tot 26, U-pashouders € 20,- / bedrijven € 60,-). **Ledenadministratie** Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. **Website** www.oud-utrecht.nl

Omslag

Bloembakken plaatsen op het Leidseveer (nu Smakkelaarsveld) door medewerkers van de gemeentelijke plantsoendienst, circa 1960. Dia gemaakt door directeur Johan van Alff. Zie pagina 9-13.

HET UTRECHTS ARCHIEF

Agenda

31 augustus: wijkentour Leidsche Rijn

Ook dit jaar organiseert Oud-Utrecht wijkentours in verschillende Utrechtse wijken. Zo bekijken we Leidsche Rijn met andere ogen tijdens een creatieve workshop bij De Vrijstaat en een verrassende fietstocht met Gerda Oskam als gids. De tour is inclusief een bezoek aan Museum Hoge Woerd en Stadsboerderij Steede Hoge Woerd.

Zaterdag 31 augustus 2003, 13.00-17.00 uur, De Vrijstaat, Hof van Monaco 3. Meer informatie via www.oud-utrecht.nl.

13 september: Historisch café Van postkantoor tot bibliotheek

In 2024 bestaat het Postkantoor Neude van architect Joseph Couwrel 100 jaar. Naar aanleiding van dit jubileum vertelt Ton van Vlimmeren, oud-directeur van de Bibliotheek Utrecht, over de transformatie van postkantoor tot bibliotheek die enkele jaren geleden plaatsvond.

Vrijdag 13 september 2024, 17.15 uur, Bibliotheek Neude, toegang gratis. Vanaf 1 september aanmelden via www.oud-utrecht.nl.

25 september: Lezing over Utrecht Fietsstad

Utrecht wedijvert al jaren met Amsterdam en Kopenhagen om de titel wereldfietsstad. Over de relatie tussen Utrecht en de fiets spreekt Hans Bouter, verenigingshistoricus bij de ANWB. Hij is als historicus geïnteresseerd in de geschiedenis van de moderniteit en het dagelijks leven.

Woensdag 25 september 2024, 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis, toegang € 5,-. Vanaf 8 september aanmelden via www.oud-utrecht.nl.

Inhoud

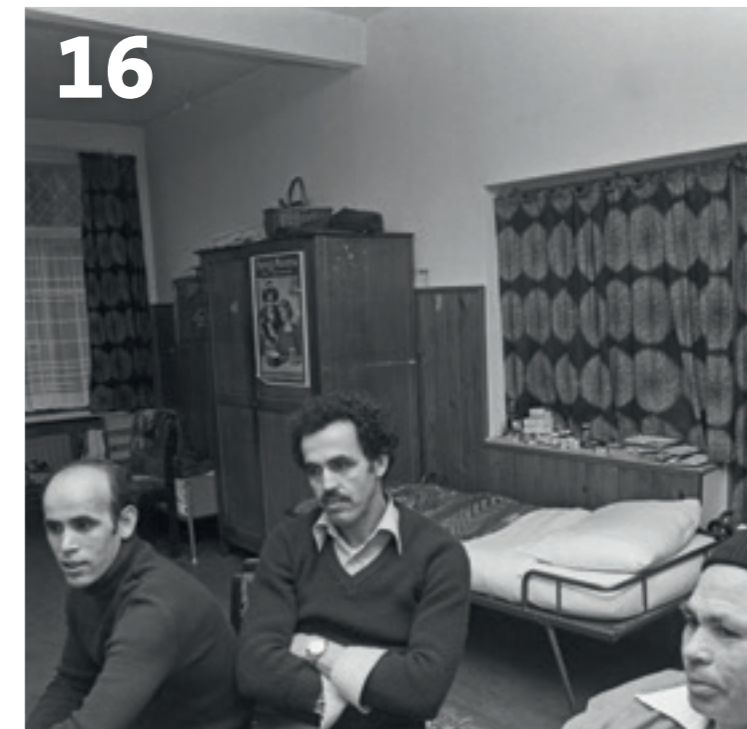
4
Tijn Pieren
Archeologisch experiment
DOMunder

9
Michiel Plomp
Straatgroen in Utrecht

14
Eva van Loo
Tempeest Tastbaar

16
Ries Adriaansen
Eerbetoon Gastarbeiders

22
Ton Hoofft
Vader en zoon Noyons

27 Signalementen

Een succesvol archeologisch experiment

De historische attractie DOMunder is eigenlijk een onmogelijk project. Hoe ontvang je elke dag bezoekers in een archeologische opgraving zonder het erfgoed te beschadigen? Het experiment blijkt een succes en vierde op 2 juni 2024 zijn tienjarig bestaan. Om DOMunder te realiseren, werd er in 2011-2014 op het Domplein gegraven. De uitwerking van dat archeologische onderzoek heeft ook tien jaar gekost. Het resultaat is een vuistdik rapport met bijna 500 pagina's 'pure poëzië', volgens kenners. Het onderzoeksverslag is tegelijk een poort naar verder onderzoek en voor stichting Ondergronds Domplein het startpunt voor de volgende stap: verder graven in DOMunder en Paleis Lofen. Eerst is het goed om stil staan bij wat er gevonden is. Wat betekent het rapport voor de archeologie van de toekomst?

Tijn Pieren is historicus en directeur-bestuurder van stichting Ondergronds Domplein (DOMunder en Paleis Lofen).

Herre Wynia is gemeentelijk archeoloog en redacteur van het onderzoeksrapport.

Het Domplein is het hart van Utrecht en de oorsprong van de stad. De Romeinen bouwden in de eerste eeuw van de jaartelling het castellum Traiectum op de zuidoever van de Rijn, nabij het punt waar de Vecht zich afsplitste. Het is een van de best bewaarde Romeinse forten van Nederland.

Het fort ontwikkelde zich na de komst van Willibrord eind 7e eeuw als bisschoppelijke burcht tot het machtscentrum van de Lage Landen in de middeleeuwen. Na de verwoesting van het schip van de Domkerk door de storm in 1674 ontstond - na het opruimen van de laatste brokstukken en het slopen van de Heilig Kruiskapel in 1829 - een plein dat nooit bedoeld was als plein. Tegelijkertijd is door de continuïteit van bewoning, bebouwing en gebruik een soort terp van 5 meter ontstaan met een gelaagdheid van 2000 jaar geschiedenis.

Het Domplein is daarmee een van de meest bijzondere vindplaatsen van historische sporen in Nederland. Het is een archeologisch rijksmonument en sinds 2021 Unesco Werelderfgoed als onderdeel van de Neder-Germaanse Limes.

Eerder archeologisch onderzoek

In 1929 wilde de vereniging Oud-Utrecht een gedenksteen plaatsen voor de honderd jaar eerder gesloopte Heilig Kruiskapel. Er was echter niet meer bekend waar deze precies had gestaan. Er diende archeologisch onderzoek plaats te vinden. Hunebedden-onderzoeker Albert Egges van Giffen werd ingeschakeld en hij voerde de eerste 'echte' archeologische opgraving uit op het Domplein. Hij vond niet alleen het koor van de kapel, maar nog veel meer. Naast de romaanse en karolingische lagen bevestigde vooral de vondst van een Romeinse waterput Van Giffens vermoeden dat de Romeinen hier méér hadden nagelaten en daarom wilde hij verder zoeken. Tussen 1936 en 1949 leidde Van Giffen meerdere opgravingen waarbij hij onder meer het castellum in kaart bracht. In 1949 vond de laatste grote opgraving plaats in twee werkputten: de sleuven XIX en XX. Die lagen precies op de plek waar tot 1674 het schip van de gotische Dom stond en waar de twee hoofdwegen binnen het castellum bij elkaar kwamen. Een groot deel van het brede profiel tussen de beide

- < Bezoekers in DOMunder.
JELLE VERHOEKS / STICHTING ONDERGRONDS DOMPLEIN
- > 2000 jaar geschiedenis in vogelvlucht.
DAAN CLAESSEN, ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

sleuven liet Van Giffen staan om de dwars over het Domplein lopende waterleiding niet in gevaar te brengen. Hiermee ontstond een archeologische 'taartpunt' waarin in één oogopslag 2000 geschiedenis van het Domplein is te zien. Onder en tussen de funderingen van de gotische Dom bevinden zich resten van oudere kerken en daaronder overblijfselen van vijf bouwfases van het Romeinse castellum, inclusief de brandlaag van de Bataafse opstand uit het jaar 69.

Opgraving en bouw DOMunder

De sleuven XIX en XX van Van Giffen zouden later de basis vormen voor de historische attractie DOMunder. Het aan de aanleg voorafgaande archeologische onderzoek bestond uit drie deelprojecten. Ten eerste het archeologische onderzoek binnen de damwanden van DOMunder, ten tweede het graven van een nieuw tracé voor de omlegging van kabels en leidingen en tentslotte de opgraving van een tracé voor de buizen die DOMunder verbinden met de klimaatinstallatie in de kelders van het pand Domplein 4-5. Uitgangspunt voor het archeologisch onderzoek was het beschermen én beleefbaar maken van de archeologie. Opgraven om ten toon te stellen dus, terwijl opgraven per definitie deels ook vernietigen betekent. Hoe viel dat te combineren? In de archeologie bestaan verschillende gradaties in de waarden van de grondlagen die je opgraaft. In het algemeen zijn eerder verstoorte grondlagen minder belangrijk voor de archeologie dan nog onaangeroerde grondlagen, aangezien vondsten daaruit beter in context geplaatst kunnen worden. Van Giffen had de opgegraven grond in 1949 weer teruggestort en daarmee 'verstoord'. Door de werkputten van Van Giffen als uitgangspunt te nemen voor de bouw van DOMunder, kon verdere

schade aan het bodemarchief zo veel mogelijk voorkomen worden. De damwanden zijn geplaatst binnen de contouren van de werkputten. Het verwijderen van de stortgrond maakte het vervolgens mogelijk om de archeologische profielen zoals opgegraven door Van Giffen te presenteren. Om de werkputten van Van Giffen met elkaar te verbinden, werden twee doorgangen gegraven in de insteken van twee pijlerfunderingen van de gotische Dom, als zijnde 15e eeuwse verstoorte grond. Nog lang niet alle stortgrond is verwijderd. De komende jaren gaan experimenten plaatsvinden hoe ook bezoekers kunnen meegraven in de geschiedenis van Utrecht. In de afgelopen 70 jaar hebben nutsbedrijven allerlei kabels en leidingen dwars over het Domplein aangelegd. Om midden op het Domplein een gebouw in de ondergrond te creëren, dienden deze verlegd te worden. Hiervoor is een tracé gekozen waarbij zo veel mogelijk gebruik is gemaakt van opgravingsputten uit 1933-1934 en andere verstoorte plekken, zoals waar riolering was aangelegd. Op sommige punten moest echter in niet-verstoorte grond gegraven worden. Hierbij kwamen dan ook nieuwe vondsten tevoorschijn, net als bij het tracé voor de klimaatbuizen. Dit tracé loopt grotendeels over een gedeelte van het Domplein waar nog nooit eerder archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden. Vanuit archeologisch oogpunt zijn deze nieuwe verstoringen concessies geweest om het ondergrondse erfgoed beleefbaar te maken. De keuzes tussen beschermen en zichtbaar maken zijn telkens in nauw overleg met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) gemaakt. Die zorgvuldigheid maakte het ook mogelijk om soms een stap verder te gaan. De fundamenten van de principia, het hoofdgebouw van de Romeinse commandant, waren niet opgenomen in het oorspronkelijke plan. Nadat deze waren opgegraven om het tracé van de damwanden te bepalen, vroeg de RCE bij het zien van deze fundamenten of ze niet alsnog meegenomen konden worden, en zo is het gebeurd.

180: Romeins fort

1200: Bisschoppelijke burcht

1550: Gotische Dom

2000: Domplein nu

2000 jaar Utrecht in één oogopslag

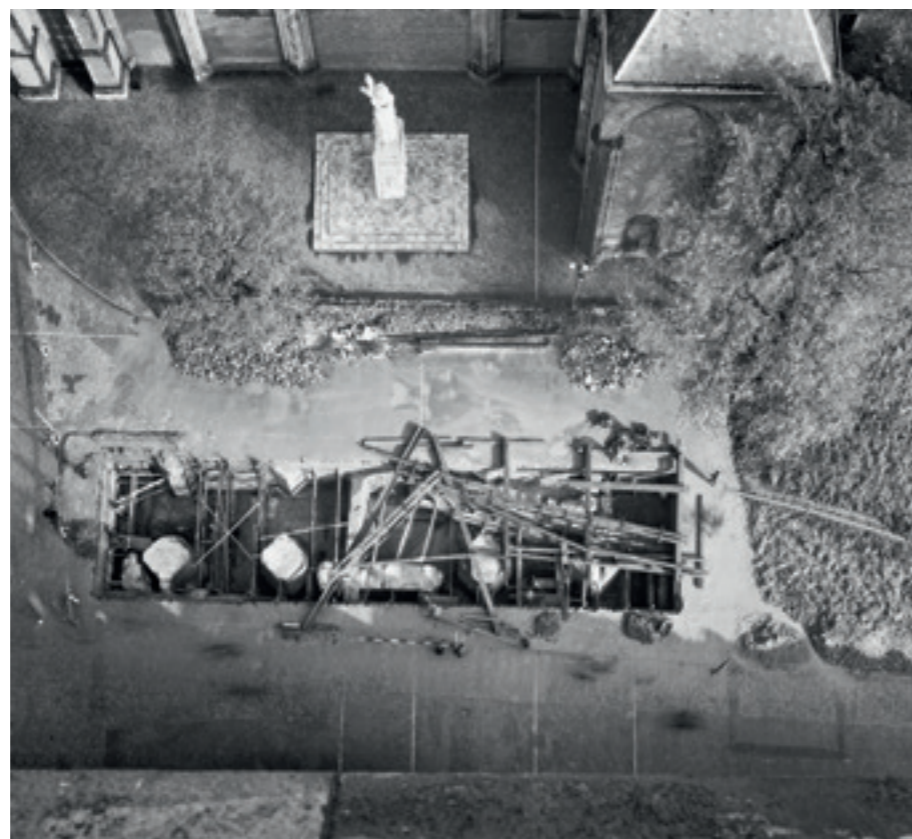
De RCE stelde verschillende voorwaarden aan het ontwerp en de bouw van DOMunder én leverde specialisten op het gebied van behoud en bescherming. Samen werd gezocht naar oplossingen, zoals voor de stabilisatie en conservering van bodemprofielen, muren en funderingen. Het klimaat binnen DOMunder (temperatuur, licht en luchtvochtigheid) moet beheersbaar zijn en gemonitord worden, zodat de omstandigheden optimaal blijven voor behoud van de tentoongestelde archeologische profielen en vondsten. Tijdens het archeologisch onderzoek werden de originele profielen en vlakken van Van Giffen opgeschoond, beter zichtbaar gemaakt, op schaal ingetekend, beschreven en fotografisch gedocumenteerd. Zo werden de profielen voorbereid op de permanente tentoonstelling in de historische attractie.

De aangelegde klimaatbuizen tussen de opgraving onder het Domplein en de installatie in de kelders van Domplein 4-5 zorgen ervoor dat er in de opgraving een stabiel klimaat is van 17 graden met een luchtvochtigheid van 90%. Bij jaarlijkse monitoring blijkt dat deze omstandigheden er voor zorgen dat de archeologie in uitstekende conditie blijft. Dit is voor de beleving in

DOMunder van groot belang, aangezien in het grootste, zichtbare profiel de complete bewoningsgeschiedenis van het Domplein zichtbaar is. Het bodemprofiel toont in één oogopslag 2000 jaar Utrecht: Romeinse (brand)lagen, (pre)romaanse veldkeien-fundering, laatmiddeleeuwse grafkelders en pijlerfunderingen van de gotische Dom, maar ook de 19e-eeuwse waterleiding en het hedendaagse betondak van DOMunder.

Gevonden voorwerpen

Vondsten van eerdere archeologisch onderzoek werden ondergebracht in het depot van de gemeente Utrecht. Grotere vondsten kwamen terecht in het Centraal Museum, zoals een Romaanse grafkist en de boog van de principia. Van Giffen werkte zijn onderzoek nooit uit tot volledige rapportages; hij maakte slechts af en toe beknopte verslagen. Zijn vondsten, dagboekantekeningen, foto's en tekeningen worden in tientallen dozen bewaard en zijn nog niet tot in detail onderzocht. Het nu verschenen rapport heeft pas een gedeelte hiervan kunnen ontsluiten en weergeven. Er ligt nog een wereld aan gegevens te wachten op uitwerking. Het onderzoeksrapport bespreekt uitvoerig de vondsten uit de periode 2011-2014. Ondanks dat het vooral gaat om het archeologisch onderzoek van de verstoorte stortgrond van Van Giffen, is er veel gevonden. Het meest opvallend is de enorme hoeveelheid metalen objecten: bijna 20.000. Van Giffen gebruikte in 1949 nog geen metaaldetector. Bij het profonderzoek in 2011 was al vastgesteld dat de stortgrond nog veel metaal-

- < Opgraving van sleuf XX in 1949, gezien vanuit de Domtoren. Rechts de grond die Van Giffen liet terugstorten. RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED
- ↳ Overzicht van alle opgravings sleuven uit de periode 1929-1949 door Van Giffen. ERFGOED GEMEENTE UTRECHT
- > Archeologen aan het werk, 2013. ERFGOED GEMEENTE UTRECHT
- ↳ Het gestorte betondek van DOMunder met zes gaten vanwaaruit de definitieve opgraving plaatvond. ERFGOED GEMEENTE UTRECHT
- ↳ Deel van de vroegmiddeleeuwse muntschat van het Domplein. ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

vondsten bevatte, waaronder waarschijnlijk een (verstoorte) vroegmiddeleeuwse muntschat met zogenaamde tremisses en sceatta's (muntsoorten). Er is daarom een intensief metaaldetectieonderzoek uitgevoerd in 2013-2014. Een deel van de stortgrond werd gezeefd om ook het kleine vondstmateriaal te kunnen verzamelen. In totaal zijn er 220 Romeinse vondsten. Bijna de helft hiervan bestaat uit munten en bijna een kwart uit militaria, zoals onderdelen van soldatenuitrustingen en paardentuig. Uit de vroege middeleeuwen zijn nagenoeg alleen gouden en zilveren munten gevonden. Het type munten en de vondstlocatie maken het zeer aannemelijk dat ook twee munten die in 1949 door een scholier gevonden werden, tot een en dezelfde

muntschat behoren, evenals de vier munten die bij archeologisch onderzoek in de jaren dertig met het oog gevonden zijn. Die bestaat nu uit 69 tremisses en sceatta's uit 695-700. De meeste tremisses zijn niet of nauwelijks gesleten en identiek. Dit wijst erop dat er mogelijk een muntatelier actief was op het Domplein, een vermoeden dat wordt versterkt door het feit dat er op die plek nauwelijks bewoningsvondsten zoals aardewerk uit die tijd zijn gedaan. De muntschat wordt wellicht nog veel groter als er in de komende jaren doorgegraven wordt in DOMunder.

Klokkengieterij en Beeldenstorm

De muntschat heeft er ook toe geleid dat een grondlaag waarvan Van Giffen dacht dat deze laat-Romeins was, nu

Schop en meetpen van Van Giffen, gevonden bij de opgravingen van 2013-2014.

ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

aangewezen kan worden als vroegmiddeleeuws. Inclusief andere aanwijzingen is de voorlopige conclusie dat deze grondlaag wijst op een nog onbekende karolingische kerk uit 750-850. De vondst van deze nieuwe kerk is een verrassing. Het archeologische onderzoek heeft echter nog geen absolute duidelijkheid kunnen geven over een al decennialang lopende discussie. Is er sprake van één of meerdere bouwfasen van de romaanse Dom, de voorganger van de gotische kathedraal? Hoort de veldkeienfundering bij de Dom uit de vroege 11e eeuw of hoort het onderste deel nog bij een Domkerk uit de late 10e eeuw? Het is in ieder geval duidelijk dat het zeker niet om één bouwfase gaat. Misschien is in het begin van de 11e eeuw een deel van een oudere kerk gesloopt en zijn de funderingen opnieuw gebruikt. Of was die oudere Dom nog niet eens af en is deze pas decennia later afgebouwd?

Het rapport bevat ook twee opmerkelijke vondsten uit de middeleeuwen en vroegmoderne tijd: klokkengietersafval en fragmenten van beelden die bij een Beeldenstorm tot puin geslagen zijn. In het tracé voor de klimaatbuizen werden sporen gevonden van de plek waar rond 1350 de eerste klokken voor de Domtoren werden gegoten. Bekend was al dat daar een bouwloods heeft gestaan voor de bouw van de Domtoren en Domkerk, maar nieuw is dat er ook klokken werden gegoten. Het

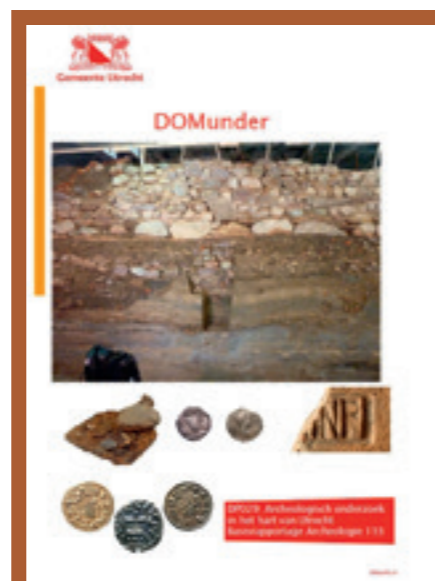
afval van de klokkengieter omvat alle fasen van het productieproces, waaronder de fundering voor de mal, resten van de oven, fragmenten tufsteen met het klassieke groene klokkenspijs (legering van koper en tin) en delen van de mal van een grote klok. Het zelfde tracé voor de buizen loopt ook door het nooit voltooide noordwestelijke deel van de Domkerk. Vrijwel direct onder de bestrating zijn fraaie fragmenten van beelden gevonden. Het zijn de restanten van beeldhouwwerk dat vermoedelijk bij de Beeldenstorm van 1580 tot puin geslagen is. Vooral hoofden en handen moesten het ontgelden. De herkenbare lichaamsdelen werden aan gort geslagen en daarmee als het ware 'ontmenselijkt'. Deze honderden, deels beschilderde, fragmenten zijn daarna in het niet afgebouwde deel van de kathedraal begraven tegen de noordelijke muur.

Archeologie van verleden en toekomst

De archeologen hadden vooral veel plezier met de jongste vondsten. Daarbij kwamen ze letterlijk in de voetsporen van Van Giffen terecht. De gevonden schoppen, meetpennen, meetbuizen, een vijl en een puntenslijper uit 1949 vormen de archeologie van de archeologie. Op het Domplein hoef je maar een steen op te tillen en je zit meteen in het verleden. DOMunder is nu tien jaar open en meer dan 300.000 bezoekers hebben de 2000 jaar

geschiedenis kunnen beleven. Na al die tijd en de vele bezoekers zien de archeologische profielen er nog uitstekend uit. Er is geen achteruitgang door vocht, uitdroging of verzakkingen zichtbaar, iets dat regelmatig gemonitord zal blijven worden.

Het archeologische experiment DOMunder bewijst dat het mogelijk is om de archeologisch resten in de ondergrond van het Domplein voor het publiek te presenteren met behoud van de archeologische waarden. In combinatie met het nu afgeronde onderzoeksrapport betekent dit dat er de komende jaren doorgegraven mag worden in DOMunder en Paleis Lofen. Samen met de gemeente Utrecht en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gaat de stichting Ondergronds Domplein uitzoeken hoe bezoekers samen met archeologen verder kunnen graven in de geschiedenis van Utrecht.

Het rapport DP029: Archeologisch onderzoek in het hart van Utrecht (Basisrapportage Archeologie 133) is op 2 juni 2024 door de stichting Ondergronds Domplein aangeboden als cadeau aan de stad Utrecht. Het is voor iedereen toegankelijk via domunder.nl/rapportage.

Straatgroen in Utrecht

Schaduwbomen, hanging baskets en tegelwippen

De binnenstad van Utrecht wordt steeds groener. Dat komt niet alleen door het beleid van de gemeente, maar ook door de inzet van veel bewoners. Klinkers en stoeptegels worden gelicht en vervangen door een grote diversiteit aan vegetatie. Klimplanten bestormen de gevels en fraai gevulde potten sieren straten en stegen. Ook in vroeger eeuwen was Utrecht een groene stad. Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen het straatgroen van toen en dat van tegenwoordig?

Michiel Plomp is kunsthistoricus en schrijft op de website van Oud-Utrecht over historisch groen. Deze bijdragen zullen in 2025 in boekvorm verschijnen bij SPOU.

In het huidige groenbeleid van de gemeente nemen bomen een prominente plaats in. De stad met al zijn wijken telt 160.000 bomen

en er zijn speciale bomenkaarten, websites en meldpunten. Ook in het verleden speelden bomen in de stad een belangrijke rol. Maar anders dan tegenwoordig vielen die maar deels onder de verantwoordelijkheid van de gemeente. Een ander verschil was de geldelijke waarde. Net als nu waardeerde men bomen vanwege schaduw

▲ Jan de Beijer, Kromme Nieuwegracht met bomenrij, 1744. HET UTRECHTS ARCHIEF

en kijkgenot, maar het financiële aspect speelde ook mee. Hout was geld waard en dat gold ook voor stadsbomen. Vermoedelijk stonden er in de binnenstad vroeger meer bomen dan nu. Het verschil zit 'm vooral in de vele destijds nog onbebouwde achterterreinen, zoals boomgaarden bij kloosters en grote lommerrijke achtertuinen van huizen aan de grachten en rond het Janskerkhof. De ruime aanleg van de omwalling in 1122 had ervoor gezorgd dat er akkertjes, boomgaarden en moestuinen in de stad lagen. Op zulke open plekken werden later kloosters en kerken gebouwd. Na de Reformatie kwamen veel van deze terreinen weer vrij. Die situatie met veel groen in de stad heeft voor sommige delen tot ver in de 19e eeuw aangehouden.

- > Jan de Beijer, Munsterkerkhof (huidige Domplein), met rechts het begin van de Korte Nieuwstraat, 1745.

COLLECTIE FENTENER VAN VLISSINGEN

- ✓ Oudegracht vanaf de Geertebrug richting Smeeburg, 1876-1877. Bomen staan nog langs de werfmuren. HET UTRECHTS ARCHIEF

Stadsbomen

Wat bomen langs de straten betreft is het niet makkelijk om heden en verleden te vergelijken, want de hoeveelheid bomen daar varieerde in de loop der eeuwen. Een interessant hulpmiddel om te bepalen waar ze stonden is een stadsplattegrond uit 1786, gemaakt door leerlingen van de Fundatie van Renswoude. Daarop zijn alle bomen ingetekend - wat al aangeeft hoe belangrijk men bomen toen vond. Hieruit blijkt bijvoorbeeld dat er bomen stonden aan de Kromme Nieuwegracht, de Plompentorengracht en de Drift. Tegenwoordig zijn dit alle drie boomloze grachten.

Blijven we bij de grachten, dan valt op dat ook het bomenarsenaal aan de Oudegracht nogal heeft gewisseld. Vóór de werven-aanleg in de 14e en 15e eeuw had deze gracht een veel groener aanzien. Daarna werd het een werkgracht waar de ruimte nodig was voor laden en lossen van schepen en de bijbehorende opslag. Als er al bomen toegestaan waren in de 16e, 17e en 18e eeuw, dan stonden die niet midden op de werf, maar in de strook langs de werfmuren. Dat is nog goed te zien op 19e-eeuwse foto's. In de 20e eeuw verdween de havenfunctie en plantte men de bomen midden op de werf, soms wel twee rijen dik. Dat ging wel ten koste van het ruime grachtbeeld.

De rond 1392 nieuw gegraven Nieuwegracht had direct al werven en bomen gekregen. Omdat deze gracht geen havenfunctie had,

werden de bomen van meet af aan in het midden van de werven geplant. De aanblik van de Nieuwegracht is dus in de loop der eeuwen niet wezenlijk veranderd.

De bomen langs de grachten waren tot ver in de 20e eeuw eigendom van de huizenbezitters. Zij bepaalden of er een boom kwam, welke soort dat was en waar die precies werd geplant. Die bomen plantte men voor de schaduw en voor het esthetische effect. Slechts bij uitzondering bemoeide de stad zich ermee, zoals in 1659 toen de burgervaders met een soort welstandsbepaling op de proppen kwamen voor de Nieuwegracht. Ze wilden dat de 'irreguliere ende onfatsoenlijke plantagie van bomen' (niet op elkaar afgestemde bomen)

plaats zou maken voor een ordentelijke, eenvormige lindenboom-aanplant. De bomen bleven particulier eigendom, maar het geheel moest eruitzien als een homogene, stedelijke laanbeplanting. De vroedschap vond kennelijk dat de Nieuwegracht een deftiger aanzien moest krijgen. Ook al vonden de burgervaders het rommelig staan, een diversiteit aan bomen was er waarschijnlijk ook op de kerkpleinen, of beter gezegd de kerkhoven. Zowel rond de kapittelkerken als rond de parochiekerken stond een rijk arsenaal aan bomen. Alleen bij de Buurkerk - de kerk van de oudste en dichtstbevolkte wijk Stathe - was dat niet het geval. Staan op die pleinen tegenwoordig alleen lindenbomen, in het verleden hebben daar ook eikenbomen gestaan. Dat blijkt uit een 15e-eeuws verbod over het gooien van voorwerpen in de eikenbomen op de kerkhoven, waardoor die beschadigd zouden raken.

Wanneer het stadsbestuur zelf bomen ging planten, is niet helemaal duidelijk. Vermoedelijk behoorden de bomen rond de parochiekerken tot het eerste 'gemeentelijke groen'. Het zuidende van de Nieuwegracht (nu Servaasbolwerk) had in de 16e eeuw een lindelaan op straatniveau aan de oostzijde, geplant op initiatief van het stadsbestuur. De naam 'Onder de Linden' voor dit stuk van de Nieuwegracht komt daar vandaan. Geleidelijk aan heeft de stad ook op andere plekken voor bomen gezorgd, zoals aan de Breedstraat, het Predikherenkerkhof en het Vredenburg. Na de Reformatie en de opheffing van de immuniteten in de eerste helft van de 17e eeuw werd de stad ook verantwoordelijk voor het royale groen rond de kapittelkerken.

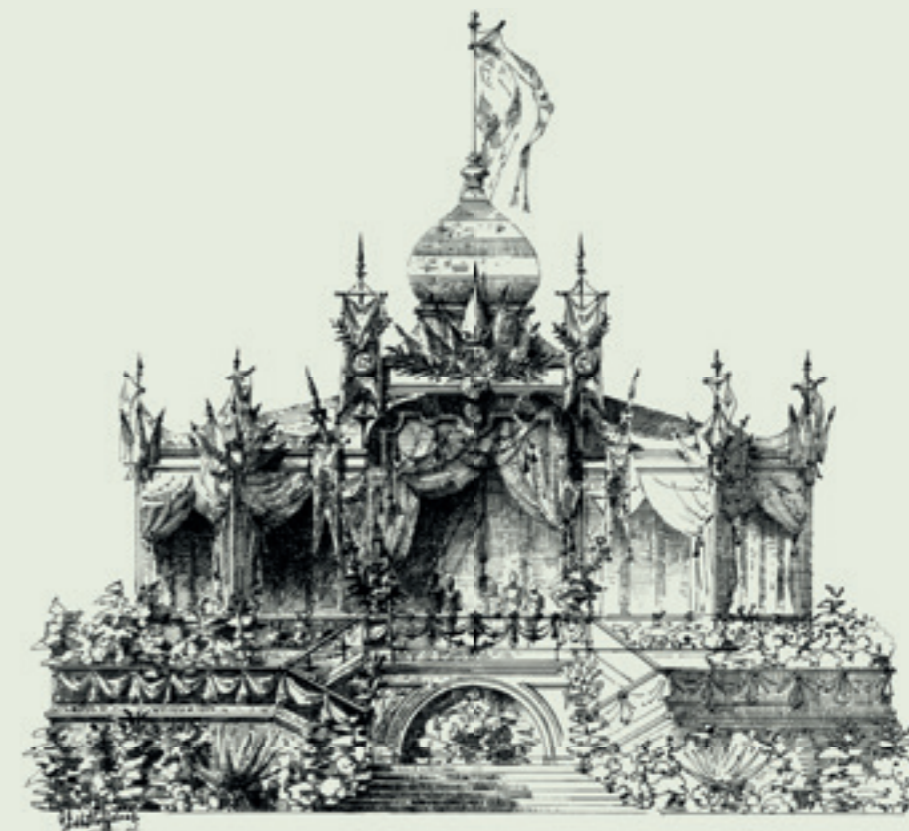
De bomen op de Utrechtse stadswal, stellig ook aangeplant door de stad, genoten internationale faam. In het verslag van

- > Ontwerp voor het paviljoen bij de eerstesteenlegging van het Academiegebouw door koningin Wilhelmina, 1892. Tekening G.L.M. Steffelaar naar F.J. Nieuwenhuis. HET UTRECHTS ARCHIEF

- ✓ De 'grot' op de werf voor Oudegracht 136, als versiering bij het 54e lustrum van de universiteit, 1906. HET UTRECHTS ARCHIEF

de Schotse Horticultural Society die in 1817 Utrecht bezocht werden ze met nadruk genoemd, evenals hun tragisch einde. De Schotten wisten dat er tot voor kort een 'delightful promenade' was geweest: 'being shaded with a double row of lofty lime-trees, on which numerous nightingales used to perch and sing'. Helaas was er van die 'wandeling' weinig meer over toen zij de stad aandedden. Napoleon had ze rücksichtslos laten omhakken en te gelde gemaakt. Volgens de Schotten was de keizer 'impelled by want of cash, or perhaps by sheer pique at his good-natured brother, whose favourite walk they shaded'. Toen zij er in 1817 liepen, troffen ze slechts een totaal verruïneerd pad aan met overal grote gaten en kluiten wortels. Dertien jaar later zouden de onnutte wallen worden gesloopt en kreeg landschapsarchitect Jan David Zocher jr. opdracht van de gemeente om er een wandelpark aan te leggen - met nieuwe bomen.

Uit het Schotse verslag komen de functies van stadsbomen in het verleden nog eens goed naar voren: voor het oog, voor schaduw en om de opbrengst. Napoleon was zeker niet de eerste die zich realiseerde dat er geld aan te verdienen viel. Op verschillende plekken binnen de omwalling deed men in de vroeger eeuwen zelfs aan bosbouw! Dit gebeurde bijvoorbeeld in 1544 op het terrein van het klooster van de Duitse Ridderorde en in 1635 op de Mariaplaats. Van die gevallen

zijn toevallig archiefstukken bekend, maar het kwam stellig vaker voor. Nog in de 19e eeuw werd op de plek van de afgebroken Mariakerk een productiebos aangelegd.

Groendecoraties

Huizen, straten en soms hele stukken stad werden in het verleden bij speciale gelegenheden met groen versierd. Een groots voorbeeld moet in 1496 de intocht van Frederik van Baden zijn geweest, een neef van de Habsburgse keizer Maximiliaan I, die toen bisschop van Utrecht werd. Bij die gelegenheid was de Oudegracht vanaf

de Tolsteeg tot de Gaard overhuifd met eikenloof. Er waren daartoe touwen boven de straat gespannen waarop de takken lagen. Beduidend kleinschaliger waren de mei-decoraties in de 14e en 15e eeuw. Het jonge loof van vruchtbomen zou geluk, voorspoed en liefde brengen. Grote bloeiende takken, soms nagenoeg hele bomen, werden door bewoners voor hun huis gezet. Deze traditie liep zodanig uit de hand dat de raad van de stad het verbod. Men stal de grote boomtakken namelijk van makkelijk toegankelijk boomgaarden die toen binnen de stadsomwalling lagen. Het was een hardnekkige traditie, want het verbod moest nog verschillende keren worden herhaald. Vergelijkbare seizoensgebonden groendecoraties kennen we tegenwoordig nog met kerstmis, wanneer bijvoorbeeld winkelstraten met groen worden opgeluisterd.

Van feestelijke groendecoraties uit de 19e eeuw is veel illustratiemateriaal bewaard gebleven. Voor een bezoek van Koningin Wilhelmina werd bijvoorbeeld het Domplein fraai versierd, vooral het podium en het spreekgestoelte. Men haalde alles uit de kast, van palmen, laurierboompjes en buxusbollen tot complete taxusstruiken. Verspreid daartussen stonden potten, vazen en manden met bloeiende planten, zoals geraniums, hydrangea's en chrysanten. De verzorging van dergelijke decoraties was geen sinecure. Ferdinand Jacob Nieuwenhuis, directeur gemeentewerken, ontwierp ze zelf en een tekenaar op het stadhuis werkte ze tot in de puntjes uit, zoals bij de eerstesteenlegging van het Academiegebouw door koningin Wilhelmina in 1892.

Ook de decoraties bij de lustrumfeesten van de universiteit rond 1900, georganiseerd door het Utrechts Studenten Corps, mochten er zijn. Bij zulke optochten en openluchtspelen met compleet nagebouwde Egyptische paleizen en Romeinse theaters werd ook veel groen gebruikt. Opvallende decoraties waren in 1886 de 'waterval' op de Ganzenmarkt en in 1906 de romantische 'grot' op de werf aan de Oudegracht, onder het toenmalige filiaal van Peek & Cloppenburg.

Jan Jacob Denier van der Gon, gemeentelijk plantsoenmeester van 1893 tot 1922, was waarschijnlijk intensief betrokken bij de groendecoraties tijdens de universiteitslustra. De uit Heesch in Noord-Brabant afkomstige tuinarchitect was zeer actief bezig met het verfraaien en versieren van de stad, bij voorkeur met klimop en wingerd. Allerlei 'onaanzienlijke gebouwtjes' liet hij met klimop bedekken. Ook de trammasten wilde Denier van der Gon maskeren met bloembakken en slingers. Uiteindelijk zaten door zijn toedoen tal van belangrijke monumenten onder een vracht aan klimop, zoals de stadsmuur bij Zonnenburg, de Janskerk, de oude muur tussen de Domkerk en het Academiegebouw en veel werfmuuren.

Plantenbakken

De stad met groen decoreren voor feestelijke gelegenheden is grotendeels verleden tijd, net als klimop overigens. Wel zijn er tegenwoordig in sommige delen van de stad andersoortige versieringen, waarbij het meer om bloemen gaat dan om groen. Bloeiende 'hanging baskets' versieren nu gedurende de zomermaanden

het winkelgebied en sommige andere straten. Kennelijk moet het de hele zomer feest zijn. Deze verfraaiingsactie wordt georganiseerd vanuit het gemeentelijke Initiatievenfonds in samenwerking met Centrummanagement Utrecht. Met de hangende bloembakken komen we bij een ander facet van straatgroen: plantenbakken. De gewoonte van bewoners om bakken of bloempotten te plaatsen langs de straten, op de stoep en aan de werven begon aarzelend in de jaren zestig van de vorige eeuw. Dit verschijnsel varieert inmiddels van een compleet groen ingerichte straat tot twee of drie deftige geglazuurde potten met oleanders op een hardstenen stoep. Zulke 'straatkinderen' hebben zeker wortels in het verleden. Mensen die geen tuin hadden, zetten potten in de vensterbank, op een dakje of op hun stoep. Vroeger gebeurde dat echter maar weinig direct aan de straat. Het was iets voor 'de achterkant': in de hofjes en op vergeten binnenplaatsen zoals de pandhof van Sint Marie, de Sionskameren of de Bruntenhof.

De enige uitzondering hierop waren vermoedelijk apothekers en drogisten. Zij hadden in vroeger eeuwen bloempotten met planten voor hun pand staan, als een soort uithangbord, in ieder geval in het oog springend. Zo verbeeldde de Amsterdammer Jan Luyken in zijn bekende beroepenreeks 'Het menselyk bedryf' uit 1694 de apotheker als enige met een plant naast de voordeur. Een goed Utrechts voorbeeld biedt een 1736 gedateerde tekening van de Pausdam waarop een medewerker van apotheek Van Alphen te zien is die buiten iets aan het bereiden is. Vlakbij hem staan drie potten met planten uitgesteld aan de straat. Deze kweekzels zullen deels gebruikt zijn bij het vervaardigen van medicijnen.

Een boeiend fenomeen vormen de losse gemeentelijke plantenbak. Wanneer maakte die eigenlijk zijn entree? Afgaand op de fotocollectie in Het Utrechts Archief van Perk Vlaanderen en Johan van Alff, directeurs van de Utrechtse plantsoendienst (in de periode 1926-1954 respectievelijk 1954-1978), begon men daarmee in de jaren vijftig. Aanvankelijk lijkt het in Utrecht om twee modellen te zijn gegaan, allebei wit: een conische bloempot en een platte vierkante bak op ijzeren onderstel. Die tweede variant was door Van Alff zelf ontworpen en heette 'model Utrecht'. Dit suggereert dat er ook in andere steden bloembakken ontworpen werden en dat er uitwisseling was of misschien wel concurrentie. Een interessant onderwerp voor nadere studie.

Tegelwippen

Inmiddels zijn er weinig door de gemeente verzorgde bloembakken meer. Opfleuring van het stadsbeeld gebeurt nu met de 'hanging baskets' in de winkelstraten en verder door bakken die de bewoners zelf onderhouden. De gemeente stimuleert

actief dat Utrechters zelf aan de slag gaan. 'Adopteer een boomspiegel' of 'Plant groen in een plantenbak' zijn kreten van de gemeentelijke website. Via het Initiatievenfonds is het mogelijk een (houten) plantenbak compleet met aarde aan te vragen of een 'zelfbeheertegel' in de boomspiegel. Dat laatste is een stoeptegels met de tekst: 'Beheerd door bewoners'. Hiermee komen we bij een ander belangrijk onderdeel van het straatgroen van de laatste decennia: tegelwippen. Het aanleggen van geveltuintjes door enkele straattegels naast de voordeur te lichten, wordt al sinds de jaren zeventig en tachtig gestimuleerd door wijkorganisaties. Tegen-

woordig is het haast een speerpunt van de groene gemeentepolitiek. Het wordt leuk gebracht op de gemeentelijke website: we zitten momenteel midden in het Nederlands Kampioenschap Tegelwippen. Op 21 maart jongstleden trapte de Tegelwipcoach van Utrecht het kampioenschap af. De actie duurt nog tot eind oktober van dit jaar. Minder tegels zorgen voor minder regenwateroverlast, meer koelte op warme dagen, een gezondere leefomgeving voor mens en dier en betere klimaatbestendigheid. Het is te hopen dat we met z'n allen veel tegels gaan wippen. Het winnen van het kampioenschap is leuk, maar belangrijker is dat Utrecht weer echt een groene stad wordt.

< Bloembakken 'Model Utrecht' (ontworpen door J.P. van Alff) op het Vredenburg, 1965. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

↳ Tegelwippen voor geveltuintjes aan de Jan Haringstraat, 2022. [BAS VAN SETTEN](#)

▼ 'Hanging Baskets' aan de Domstraat, 2024. [ARIJAN DEN BOER](#)

Literatuur en bronnen

- Het Utrechts Archief, 702 Stadsbestuur van Utrecht 1577-1795, inv. nr. 121-26: Resoluties van de Vroedschap ... 1655-1659.
- Sofia Dupon, 'De Utrechtse plantsoendienst 1854-1954', *Tijdschrift Oud-Utrecht* (juni 2021) p. 37-41.
- A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) p. 113-190.
- A.F.E. Kipp, *Bomen langs de grachten. Historische achtergrond en karakteristiek van de bomen langs de Utrechtse grachten* (Cultuurhistorisch rapport gemeente Utrecht 2009) via <https://erfgoed.utrecht.nl>.
- *Bomenvisie Utrechtse Werven* (Gemeente Utrecht 2012) via www.utrecht.nl
- Dataset Bomen, gemeente Utrecht, <https://data.utrecht.nl/dataset/bomen>.

Stadsplattegrond door Caspar Specht, 1695. Daarop aangegeven de locaties van de tour 'Tempeest Tastbaar'. HET UTRECHTS ARCHIEF

Tempeest Tastbaar

Op 1 augustus 2024 is het precies 350 jaar geleden dat een storm met tornado's een spoor van vernieling trok door Utrecht. Niet alleen de Domkerk raakte zwaar beschadigd. Aan deze ramp wordt deze zomer op veel plekken aandacht besteed. Zo is er een zomerpresentatie te zien bij Het Utrechts Archief. Daar brengen acht verhalen de noodlottige woensdag 1 augustus 1674 en de nasleep ervan tot leven. En op het Domplein staan grote reproducties van de bekende tekeningen die Herman Saftleven kort na de ramp maakte van de ravage bij de Domkerk. In de Winkel van Utrecht (Domplein 9) is een speciale buitenspeurtocht verkrijgbaar voor kinderen. Tenslotte is er de stadswandeling met audiotour 'Tempeest Tastbaar'.

Eva van Loo studeert Geschiedenis en Actualiteit aan de Radboud Universiteit en is stagiair bij het Het Utrechts Archief.

Bijna iedere Utrechter kent wel het verhaal van de zomerstorm van 1674. Maar voor velen is het niet veel meer dan een voetnoot in de geschiedenis. Het is ook al eeuwen geleden en er lijken weinig details over bekend. Maar is dat wel zo? Duizenden Utrechters hebben de storm destijds meegemaakt en sommigen hebben hun herinneringen vastgelegd. Die getuigenissen vormen een papieren werkelijkheid die eeuwenlang bewaard is

gebleven in Het Utrechts Archief. Aan de hand van deze bronnen maakte theatermaker Carolien Arnold een audiotour langs de littekens in de stad - bekende én minder bekende - waarmee het 'Schrickelick Tempeest' tot leven komt. Enkele locaties uit de route worden op de pagina hiernaast uitgelicht.

De tour is te vinden op <https://utrechttimeamachine.nl>.

Molens op bolwerk Sterrenburg, met de Nicolaikerk en de Bijlhouwerstoren. Deel stadsgezicht naar Herman Saftleven, 18e eeuw. HET UTRECHTS ARCHIEF

7 Molen Costverloren

Op de dag van de storm stonden er tien molens op de Utrechtse stadswal. De meeste raakten zwaar beschadigd, waarvan vijf zo ernstig dat ze moesten worden gesloopt. Vaak pas decennia later verrees op de oude locatie een nieuw molen. De molens bij de Catharijnepoort en op het Begijnbolwerk werden echter nooit meer herbouwd. De twee molens op de wal ten zuiden van de Geertekerk bij bolwerk Sterrenburg konden beide worden hersteld. Om de capaciteit van de verloren molens te compenseren, kreeg de molenaar van de Costverloren (links op de tekening) toestemming voor twee extra maalstenen. In 1694 verrees bovenop de Bijlhouwerstoren (rechts) een geheel nieuwe molen.

Restanten van de kapel van het Duitse Huis door Jan de Beijer, 1744. HET UTRECHTS ARCHIEF

8 Kapel Duitse Huis

Na de storm van augustus 1674 was een ruïne alles wat overbleef van de kerk van de Ridderlijke Duitse orde aan de Springweg. De kapel is nooit meer herbouwd. Tegenwoordig is in de tuin achter Hotel Karel V nog goed te zien waar het gebouw heeft gestaan. En het restant van de kapel met de sacristie dat in 1744 door Jan de Beijer werd getekend, staat nog altijd overeind. Hier kun je precies zien waar de kerk aan de sacristie heeft vastgezet.

12 Domkerk

Een wandeling langs de littekens van de storm is niet compleet zonder een stop bij het Domplein. De instorting van het schip van de Domkerk moet voor de inwoners van de stad iets onvoorstelbaars zijn geweest. In de weken daarna maakte Herman Saftleven, die zijn schilders-atelier vlakbij aan Achter Sint-Pieter had, een indrukwekkende serie met tekeningen. Vanuit verschillende gezichtspunten legde hij de restanten van de ingestorte kerk zorgvuldig vast. Het zou nog 150 jaar duren voordat al het puin eindelijk was verwijderd en het huidige Domplein ontstond.

De zwaar beschadigde Pieterskerk door Herman Saftleven, 1674. HET UTRECHTS ARCHIEF

11 Pieterskerk

Al in de jaren voorafgaand aan de storm had de Pieterskerk zwaar te lijden gehad, toen de Fransen tijdens de bezetting in het Rampjaar het kerkgebouw helemaal hadden uitgewoond. Toch had de kerk met zijn twee romaanse torens nog altijd imposante uitstraling. Tijdens de storm moesten de torens het ontgelden. De ene stortte door het dak van de kerk, de andere op de Pandhof en op de stallen van de burens. Wat er nog over was van de westbouw werd gesloopt en maakte plaats voor een sobere gevel zonder torens. Hetzelfde gebeurde bij twee andere romaanse kerken in de stad, de Janskerk en de Mariakerk, zoals op de plattegrond van Specht goed is te zien.

Ruïne van het schip van de Domkerk door Herman Saftleven, 1674. HET UTRECHTS ARCHIEF

Ze vroegen arbeidskrachten - er kwamen mensen

Gastarbeiders in Utrecht 1960-1985

Op 23 juni is in het Majellapark het Eerbetoon Gastarbeiders onthuld. Dit kunstwerk van Aimée Zito Lima bestaat uit drie stalen panelen met afbeeldingen en teksten uit verleden en heden. Het materiaal is een verwijzing naar de gastarbeiders die in de staalindustrie werkten, zoals bij de nabijgelegen machinefabriek Jaffa. Vanaf 1960 kwamen arbeiders uit Italië, Spanje, Turkije, Marokko, Griekenland en Joegoslavië in de Utrechtse industrie te werken. Zij leverden een belangrijke bijdrage aan de wederopbouw en economische groei van de stad. In 25 jaar tijd groeide een kleine groep buitenlandse werknemers uit tot een aanzienlijk aantal nieuwe burgers. Rond 1985 werd duidelijk dat zij bleven en raakte de term gastarbeider achterhaald.

Ries Adriaansen werkte vanaf 1977 bij de Stichting Buitenlandse Werknemers Midden-Nederland en opvolgers. In 2010 initieerde hij de tentoonstelling en website *50 jaar gastarbeiders Utrecht*. Hij is voorzitter van de Klankbordgroep Kunstwerk Eerbetoon Gastarbeiders.

In de jaren zestig sloot de Nederlandse overheid in overleg met werkgeversorganisaties wervingsakkoorden met landen rondom de Middellandse Zee. Vakbonden waren weliswaar kritisch, maar boden geen grote tegenstand. De economische groei in Nederland was na de Tweede Wereldoorlog dermate groot dat er een tekort was aan arbeidskrachten, vooral voor ongeschoolde

arbeid en werk in ploegdiensten. Ook werd in 1961 de vijfdaagse werkweek ingevoerd. De werving in de landen van herkomst werd landelijk gebundeld en op verzoek van werkgeversorganisaties uitgevoerd door het ministerie van Sociale Zaken. De regering van de wervingslanden bepaalde in welke regio's dit mocht. Gastarbeiders werden geselecteerd op leeftijd, gezondheid en vakbekwaamheid. Verder moesten kandidaten hun militaire dienst hebben vervuld, ongehuwd zijn en geen strafblad hebben. Het eerste wervingsakkoord werd in 1960 gesloten met Italië. Daarna volgden Spanje (1961), Portugal (1963), Turkije (1964), Griekenland (1966), Marokko (1969) en Joegoslavië (1970).

Utrechtse industrie

Veel Utrechtse bedrijven waren vanaf het begin betrokken bij de werving van buitenlandse arbeidskrachten. Fabrieken in Utrecht die deelnamen waren in de metaalindustrie Demka, Werkspoor, Nedal, Jaffa, Neerlandia en Pannevis. In de voedingssector waren het Iglo, Persil, Unilever, Royco en RAAK. In de confectieindustrie deden Jin Jersey, De Vries & Suzan en Roozendaal mee. Andere bedrijven die wierven waren Bredero Beton, scheepswerf De Liesbosch en bandenfabriek UBO.

De werving van gastarbeiders betrof aanvankelijk alleen mannen. Later volgden ook vrouwen, die bijvoorbeeld gingen werken bij Holiday Inn of in het Academisch Ziekenhuis. Belangrijk uitgangspunt bij de komst van arbeidskrachten uit het buitenland was de tijdelijkheid, gericht op terugkeer. Volledige inpassing in de Utrechtse samenleving werd niet nagestreefd, maar eerder ontmoedigd. In 1962 stonden er in de stad Utrecht 460 gastarbeiders ingeschreven. Dit aantal nam jaarlijks snel toe tot 7.999 in 1973. De herkomstlanden waren toen:

Italië	543
Spanje	1256
Griekenland	1100
Joegoslavië	199
Turkije	1761
Marokko	3139

Vooral in Utrecht kwam een groot deel van de mensen niet via een wervingscontract met een bedrijf, maar via landen als België, Frankrijk en Duitsland. In die landen was men enige jaren eerder wel via werving aangekomen. Uit de herkomstlanden kwamen verder vaak familieleden op een toeristenvisum naar Utrecht. Zij werden de 'Spontanen' genoemd. Vooral kleinere bedrijven in Utrecht maakten graag van deze groep gebruik, altijd op tijdelijke contractbasis. Hiervoor kon men bij de Utrechtse Vreemdelingenpolitie een tijdelijke verblijfsvergunning krijgen. Zo ging Mohamed el Banihiati een dag na aankomst in Nederland brood halen bij bakkerij Do Schat. Hij vroeg meteen of ze ook werk voor hem hadden. Hij kon gaan schoonmaken. Al snel stond hij gebak te maken en later kreeg hij een eigen wijk om brood te bezorgen. Met zijn gezin kon hij boven de zaak wonen. Zo kreeg Do Schat zijn eerste gastarbeider in dienst en El Banihiati een nieuw leven in Utrecht.

Eerste opvang

Werkgevers waren verantwoordelijk voor de huisvesting en maaltijden. Hiervoor huurden de Utrechtse bedrijven meestal grote herenhuizen. Begin jaren zestig waren er aan de Oudegracht een vijftal pensions gevestigd

met 40 tot 100 bewoners. Grote panden in wijken als Pijlsweerd en Wittevrouwen werden ook hiervoor benut. Soms werden er op het bedrijventerrein barakken geplaatst, zoals bij Demka en machinefabriek Jaffa. De kosten voor huisvesting werden van het weekloon ingehouden.

Voor de gastarbeiders die zonder een wervingscontract naar Utrecht kwamen, werden er in Utrecht vanaf 1965 veel pensions opgezet door particulieren, meestal zonder de nodige vergunningen. Zij deden dit primair om er aan te verdienen. Ook sommige gastarbeiders verhuurden kamers aan landgenoten.

Al in 1960 werd in Utrecht op initiatief van het Provinciaal Caritatief Centrum de Commissie Recreatieve Activiteiten Italiaanse Arbeiders ingesteld, met als doel om de aankomst en de eerste opvang prettig te laten verlopen. De rooms-katholieke gemeenschap in Utrecht werd ingeschakeld om kosthuizen beschikbaar te stellen. In de kapel van het Hieronymusgasthuis aan de Maliesingel was er elke zondagochtend een eucharistieviering in het Italiaans. Het werd een traditie op Nieuwjaarsdag op bezoek te gaan bij de kardinaal.

Dat de jonge Italiaanse mannen ook belangstelling hadden voor bezoek aan de discotheken Cartouche en Hordijk aan de Mariaplaats, werd met enige argwaan bekeken. Bezoek aan IJssalon Venezia aan de Voorstraat was een favoriete activiteit, mede vanwege de aanwezigheid van Utrechtse meisjes.

Met de komst van de een flink aantal werknemers uit Spanje werd de Italiaanse commissie verbreed onder de naam Commissie Bijstand Buitenlandse

▲ Joegoslavische vrouwen aan het werk bij Jin Jersey aan de Vrieslantlaan, 1973.

HET UTRECHTS ARCHIEF

< Eerbetoon Gastarbeiders in het Majellapark, een kunstwerk van Aimée Zito Lima. GEMEENTE UTRECHT

▼ Griekse werknemers bij Iglo aan de Heycopstraat, 1965.

ARCHIEF WERK GROEP TENTOONSTELLING GASTARBEIDERS UTRECHT

Werknemers. Een aantal bedrijven financierden de activiteiten. Het bestuur van de commissie werd gevormd door twee katholieke priesters, het Gewestelijk Arbeidsbureau en het maatschappelijk werk.

Bijstand en ontmoetingscentra

Vanwege de sterke groei van het aantal gastarbeiders uit Turkije en Marokko werd de Commissie Bijstand Buitenlandse Werknemers in 1964 omgevormd tot een statutaire stichting, met een bescheiden kantoor aan het Domplein 10. Drie medewerkers kwamen in dienst om specifieke maatschappelijke problemen van gastarbeiders aan te pakken. Het ministerie van CRM begon subsidie voor de werkzaamheden beschikbaar te stellen.

In 1969 veranderde de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers van naam: het woord Bijstand werd uit de naam geschrapt. Ook verhuisde men naar een ruimer pand aan de Catharijnesingel. Er werkten een vijftiental mensen uit de verschillende nationaliteiten voor de hulpverlening en voor ondersteuning en opbouw van eigen organisaties. Voor elke nationaliteit werd er vanuit de stichting een eigen ontmoetingscentrum gezocht en geopend.

De Italianen kregen ruimte in het Katholiek Militair Tehuis onder het stadhuis, de Spanjaarden in een parochieruimte aan de Zuylensstraat. Grieken konden terecht in het gebouw van de Vincentius-vereniging in de Alendorpstraat. Voor de gastarbeiders uit Turkije werd een ontmoetingscentrum ingericht in het parochiehuis van de Monicakerk aan de Herenweg. Een centrum voor Marokkanen werd gevonden in het voormalige kantoorpand van de

Zwolsche Algemene aan de Moreelselaan. het stond leeg vanwege de naderende sloop van de Stationsbuurt voor de bouw van Hoog Catharijne.

Vanaf de opening van elk ontmoetingscentrum werd door de stichting gewerkt aan de vorming van een activiteitencommissie, bestaande uit actieve vrijwilligers uit de doelgroep. Naast ontspanning was ook de informatieverstrekking in de eigen taal over het leven in Nederland belangrijk. Zo werden er krantjes in de eigen taal verspreid en cursussen gegeven.

Voetballen was vanaf het begin een populaire activiteit. In de eerste jaren werden teams van gastarbeiders onder-

▲ Drie gastarbeiders in een particulier pension, circa 1980.
ARCHIEF MULTICULTUREEL INSTITUUT UTRECHT.

▼ Marokkaanse voetbalvereniging Atlas, 1975.
ARCHIEF WERKGROEP TENTOONSTELLING GASTARBEIDERS UTRECHT

gebracht bij bestaande Utrechtse voetbalverenigingen. Zoals de Grieken bij HMS, de Turken bij Odin en de Spanjaarden bij Celeritudo. In samenwerking met de KNVB begon in 1968 een landelijke gastarbeiderscompetitie. De finales vonden plaats in het stadion van FC Utrecht. Deze landelijke competitie eindigde in 1979. Vanaf dat moment richtten gastarbeiders in Utrecht eigen voetbalclubs op en sloten die zich als zelfstandige verenigingen aan bij de KNVB. Voorbeelden waren Azzurri, Casa Espagna, Apollon, Turk Gucu, FC Nadini en Dana Mladosti. Tegenwoordig bestaan er nog twee Utrechtse voetbalverenigingen met wortels in deze periode: Ardahanspor en Nieuw Utrecht.

Moskeeën

Door de komst van gastarbeiders uit Turkije en Marokko ontstond er behoefte aan gebedsruimtes voor moslims. Bij belangrijke feesten en in de vastenmaand Ramadan werd er tijdelijk voor een grote accommodatie gezocht, zoals de Buurkerk aan de Steenweg en een leegstaand schoolgebouw aan de Waterstraat. Vaak moest men zich echter behelpen in een woning. Het huis van

Hadj Arough aan de Grietstraat was al vanaf 1969 in gebruik als gebedsruimte. Bijzonder voor Utrecht was een initiatief in 1973 vanuit de Stedelijke Raad van Kerken om een centrale gebedsruimte voor alle moslimstromingen te maken. Hiertoe werd Stichting de Moskee opgericht met als postadres de Doopsgezinde Kerk aan de Oudegracht. Deze stichting slaagde erin om via IKON's Wilde Ganzen 16.000 gulden in te zamelen. De gezamenlijke moskee is er echter niet gekomen. De verschillen tussen de diverse stromingen binnen de islam bleken te groot. Vooral binnen de Turkse gemeenschap ontstonden twee richtingen die hun eigen weg gingen. Het ingezamelde geld is uiteindelijk in 1978 besteed om de eerste zelfstandige moskee El Fath aan de Bemurde Weerd Oostzijde in gebruik te nemen. Heden ten dage is dit onopvallende pand nog steeds in gebruik als moskee, die vooral bezocht wordt door Marokkanen. Een Turkse groep kocht in 1975 een grote woning aan de Otterstraat om daar een gebedshuis te vestigen. Vanwege overlast voor de omwonenden verhuisde men naar een leegstaande school in Tuinwijk. De andere groep begon een gebedshuis in de Johannes Camphuisstraat. In 1983 verhuisde deze gemeenschap naar het leegstaande badhuis aan de Kanaalstraat. Van daaruit werd het initiatief gestart voor de bouw van de in 2015 geopende Ulu Moskee. Verdeeld over de stad zijn er nu tien moskeeën.

Migrantenraad

De landelijke overheid ging zich vanaf 1969 weer meer met de werving van buitenlandse arbeidskrachten bemoeien. In dat jaar werd de Wet Arbeidsvergunning Buitenlandse

Werknemers van kracht. Buitenlandse arbeiders zonder vast contract konden nog maar heel moeilijk een verblijfsvergunning krijgen. Veel mensen werden zo illegaal en kwamen hierdoor in de problemen. Ze voelden zich niet meer welkom. De Nederlandse regering wilde met deze wet de toestroom van nieuwe arbeidskrachten stoppen en vooral ook de druk op de woningmarkt te verkleinen. Een grote landelijke demonstratie tegen de nieuwe wet trok in maart 1969 door Utrecht. Enige scherpe kantjes werden aangepast. Een onderzoek uit 1972 naar vaak slechte en gevaarlijke woonomstandigheden in de particuliere pensions was mede de basis voor de oprichting van de Utrechtse Migrantenraad. Die werd in 1973 opgericht om de

▲ Turkse moskee aan de Johannes Camphuisstraat, 1983.
ARCHIEF MULTICULTUREEL INSTITUUT UTRECHT

▼ Eetzaal van het gemeentelijk pension voor buitenlandse werknemers aan de Briggtenstraat, 1982.
N. VAN DONGEN, HET UTRECHTS ARCHIEF

< Klasje in de Spaans/Marokkaanse school in de Deken Roesstraat, 1973-1974.

ARCHIEF WERK GROEP TENTOONSTELLING GASTARBEIDERS UTRECHT

> 'Ik wil wonen!' Actie van het Nomadenkomité bij het Stadhuis, 1978.

ARCHIEF MULTICULTUREEL INSTITUUT UTRECHT

✓ Protest tegen buitenlanders in de Dichterswijk, september 1980.

UTRECHTS NIEUWSBLAD

➤ Marokkaanse familie na gezinshereniging, circa 1980.

ARCHIEF MULTICULTUREEL INSTITUUT UTRECHT

gastarbeiders in Utrecht een belangenbehartigende stem te geven. In de Voorstraat kreeg de Migrantenraad een eigen activiteitenruimte, waar spreekuren werden gehouden.

Via officieel door de gemeente Utrecht georganiseerde verkiezing kwam er een soort schaduwgemeenteraad bijeen in het stadhuis met leden van alle zes nationaliteiten. Speerpunten waren huisvesting, gezondheidszorg en hulp bij ontslag. Deze raad bleef tot 1978 actief. Toen het ministerie van CRM besloot om de subsidie voor het experiment te stoppen, betekende dit het einde van de Migrantenraad. Een deel van de activiteiten werd overgenomen door de Stichting Buitenlandse Werknemers Midden Nederland, die in 1975 een groot pand aan de Bemuurde Weerd Westzijde had betrokken. De 40 medewerkers werkten van daar uit voor meerdere gemeenten met hoge concentraties gastarbeiders in de provincie Utrecht, zoals Zeist en Veenendaal. Vanaf begin jaren zeventig lieten gastarbeiders in groten getale vrouwen en kinderen naar Utrecht overkomen. Het gevolg was een groeiende druk op beschikbare woningen in de stad. Behoeftes aan individuele hulp werd snel groter vanwege sluiting van enkele grote bedrijven, zoals Demka en Werkspoor.

Huisvesting en onderwijs

De gemeente Utrecht probeerde vanaf 1981 om de particuliere pensions gesloten te krijgen. Daarom werd door de Stichting Huisvesting Buitenlandse Werknemers opgericht, die drie herenhuizen aan de Brigittenstraat verbouwde tot een groot pension met 400 bedden. In dit gemeentelijke pension konden gastarbeiders terecht die nog niet kozen voor gezinshereniging. Vooral veel Marokkanen maakten hier gebruik van.

De bouw van het nieuwe winkelcentrum Hoog Catharijne had gezorgd voor uitstel van renovatieplannen voor de oude buurten. Deze onzekerheid en het ontstaan van een grote concentratie buitenlandse gezinnen leidde in deze wijken tot protesten tegen de komst van meer buitenlanders, zoals in Pijlsweerd, Lombok en de Staatsliedenbuurt. Dit dwong het gemeentebestuur na te denken over een vorm van spreidingsbeleid, zonder daarbij de rechten van buitenlandse woningzoekenden geweld aan te doen. Om rekening te houden met de woon- en leefomstandigheden in de oudere wijken werd gekozen voor een gericht plaatsingsbeleid.

De toenmalige wethouder volkshuisvesting Ad Bransen deed vaak de verzuchting met de rug tegen de muur te staan. Enerzijds een groeiende groep urgent woningzoekenden, anderzijds geen grip op de aanwezigheid van voldoende woningen. Maar hij kreeg hulp. In Lombok organiseerden Turkse bewoners zich samen met andere groepen woningzoekenden in het Nomadenkomité. In de jaren 1982 en 1983 voerden zij verschillende kraakacties om aandacht te vragen voor leegstand en het grote tekort aan sociale huurwoningen voor gezinnen. Ook waren zij actief binnen het Utrechtse comité 'Bouw de Woningnood om'. Hierin werkten ze samen met de stuurgroepen jongerenhuisvesting en studentenhuisvesting. De gemeente werd gevraagd om leegstaande gebouwen niet te slopen maar om te bouwen tot woonruimten. Dit gebeurde met het Academisch Ziekenhuis, het Antoniusziekenhuis, het Veeartsenijterrein en de voormalige Drukkerij Boekhoven-Bosch aan de Breedstraat. Een bijzonder resultaat was dat gastarbeiders die aangaven hun gezin naar Utrecht te willen laten overkomen, een hogere plek op de lijst van woningzoekenden kregen.

Bij de komst van de gezinnen van gastarbeiders was er nog geen aangepast onderwijs voor de leerplichtige kinderen. Er ontstonden concentratiescholen, zoals de Spaans/Marokkaanse school in de Deken Roesstraat. Turkse kinderen gingen naar de Casimirschool aan de Weerdsingel en Griekse kinderen naar de Bonifatiuschool aan de Amsterdamsestraatweg. Onder leiding van de wethouder van Onderwijs, Cees Pot, boog zich vanaf 1983 een werkgroep over de opvang van niet-Nederlandstalige kinderen in de wijken. Gekozen voor opvang op scholen de buurt waar ze woonden of gingen wonen, dus niet meer in zogenaamde concentratiescholen. Voor oudere leerlingen was nauwelijks opvang. Het Vormingswerk Werkende Jongeren op de Emmalaan begon in 1975 met een speciale aanbod. Pas enkele jaren later werd de Internationale Schakelklas ontwikkeld.

Teruggaan of blijven?

Na enkele jaren discussie stelde de landelijke overheid in 1983 de eerste Minderhedennota vast. Dat leidde tot veel veranderingen in het beleid rond gastarbeiders en hun inmiddels aangekomen gezinnen. Niet langer werd uitgegaan van de terugkeer, maar van blijven. Integratie met behoud van eigen identiteit werd het uitgangspunt. Aparte voorzieningen werden geleidelijk afgebouwd. Algemene voorzieningen moesten meer toegankelijk worden. Er zou extra inzet komen voor gelijke kansen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. In 1986 kregen buitenlanders die minimaal vijf jaar in Nederland woonden stemrecht bij de gemeenteraadsverkiezingen. Dit was een belangrijk historisch moment voor de inmiddels 15.000 betrokkenen in Utrecht. De term gastarbeider was achterhaald.

Bronnen en literatuur

- Het Utrechts Archief, 1398 Multicultureel Instituut Utrecht [en voorgangers]: Archief Stichting Buitenlandse Werknemers Midden-Nederland.
- F. Bovenkerk e.a., *Vreemd volk, gemengde gevoelens: etnische verhoudingen in een grote stad* (Amsterdam 1985).
- Abkader Chrfi, *Strijd van een vreemde* (Utrecht 2008).
- Dick Hollander, *De Verenigde Naties van Utrecht: de geschiedenis van de Utrechtse Migrantenraad* (Utrecht 2020).
- Sjeff Theunis, *Gastarbeiders-Lastarbeiders* (Hilversum 1968).
- Sjeff Theunis, *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht: buitenlandse arbeiders in ons land* (Baarn 1979).
- Will Tinnemans, *Een gouden armband: een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland* (Utrecht 1994).
- Sjaak van Vlerken, *De droom voorbij: 25 jaar buitenlanders in Utrecht* (Utrecht 1990).
- website 50jaargastarbeidersutrecht.nl.

Vader en zoon Noyons, onderwijs en onderzoek in hart en nieren

In 1872 werd in een bedrijfspand in de Twijnstraat de Sint-Martinusschool geopend, een van de eerste katholieke lagere scholen in Utrecht. De stichting door aartsbisschop Schaepman was onderdeel van de katholieke emancipatie in de tweede helft van de 19e eeuw. Eduard Christiaan Noyons werd aangesteld als onderwijzer en een jaar later als schoolhoofd. Noyons bleek een onderwijsman in hart en nieren. Een van zijn zoons, die ook op de Martinusschool zat, was Adriaan Karel Marie Noyons. Hij zou een vermaard medisch wetenschapper worden. Vader en zoon hebben zich hun hele leven met ziel en zaligheid ingezet voor onderwijs en onderzoek.

Ton Hoof is lid van de Werkgroep Historisch Onderzoek van het Utrechts Monumentenfonds en publiceerde in *SteenGoed* over de Twijnstraat.

Eduard Christiaan Noyons (1846-1926) was in Den Bosch geboren en werkte als onderwijzer in Breda totdat hij in het jaar van zijn vertrek naar Utrecht trouwde met Hendrika Cornelia Magielsen (1851-1907). Ze gingen in de Twijnstraat naast de school wonen, in het

pand dat later huisnummer 51 zou krijgen. Daar kregen ze tien kinderen, waarvan er vier jong overleden.

Naast leerlingen uit de omliggende straten werd de Sint-Martinusschool bezocht door hovenierskinderen uit Tolsteeg en Abstede. Het schoolgebouw liep door tot aan de Twijnstraat aan de Werf en het aantal leerlingen groeide gestaag tot ruim tweehonderd. Binnen vijf jaar na de opening

had Noyons ondersteuning van twee hulponderwijzers en enkele kwekelingen. Door strengere onderwijswetten knelde het voormalige bedrijfspand in 1890 dusdanig dat, op voorstel van Noyons, besloten werd er alleen een jongensschool van te maken. Dat gaf voor een aantal jaren lucht.

Verbouwing en verhuizing

Drie jaar na de omzetting in jongensschool schreef Noyons in een brief aan de aartsbisschop dat het lesgeven bemoeilijkt werd door de in de Twijnstraat voorbijrijdende paardentrams en het regelmatig 'klingelen der bel'. In 1895 oordeelde de toezichtcommissie voor het onderwijs dat het eerste lokaal als gevolg van 'ventilatie door de ramen aan de straat' ongeschikt was. Het tweede lokaal kwam er ook niet goed vanaf, in het inspectieverslag stond: 'ventilatie door het portaal, waar de lucht onfrisch is door de daar hangende kleeren, vooral bij regenachtig weer'. Noyons kon afkeuring van het schoolgebouw voorkomen door aan te geven dat er spoedig verbouwd zou worden, hij was daar al druk mee bezig. In 1897 vond de verbouwing en uitbreiding van de school plaats. In plaats van vier te

- < Gezin Noyons rond 1898 in de tuin van Twijnstraat 51. Boven Eduard Christiaan en zijn zoon Adriaan Karel Marie. COLLECTIE ED NOYONS
- ↳ Portret van Eduard Christiaan Noyons omstreeks 1885. HET UTRECHTS ARCHIEF
- ↳ De Twijnstraat rond 1900 met links vooraan de Sint-Martinusschool. HET UTRECHTS ARCHIEF
- ↳ Achtergevel aan de Twijnstraat aan de Werf in 1915, naam van de school op de gevel aangegeven. HET UTRECHTS ARCHIEF
- ↳ Klassenfoto omstreeks 1912 met telgen van hoveniersfamilies als Verheul, Koot, Van Zijl en Agterberg. Noyons staat linksboven. PETER SPRANGERS, HISTORISCHE KRING TOLSTEEG HOOGRAVEN

krappe lokalen werden vijf ruime en comfortabele schoollokalen tot stand gebracht. Het aantal leerlingen bleef echter stijgen. Vijftien jaar later voldeed de school aan de Twijnstraat niet meer en werd besloten deze op te heffen. Noyons overtuigde pastoor en vicaris-generaal Bernardus Antonius de Wit (1855-1934) ervan om de school in de directe nabijheid voort te zetten. In 1914 werd de oude Sint-Martinuskerk aan de Achter Twijnstraat afgebroken en op die plek verrees de opvolger van de Sint-Martinusschool op het (latere) adres Oudegracht 395-397, vlakbij de in 1901 geopende neogotische Sint-Martinuskerk.

Eduard Noyons gaf ruim veertig jaar met hart en ziel les aan de Martinusschool en zette zich op dezelfde manier in voor het Utrechtse katholieke onderwijs. Na het overlijden van zijn vrouw en zijn pensionering ging hij bij zijn - enige - dochter in de Achterhoek wonen. Bij zijn overlijden in 1926 werd uitgebreid en lovend over Noyons bericht. Naast zijn harde werk op de Martinusschool, waar hij gerespecteerd en geliefd was, werden zijn vele andere activiteiten en verdiensten gememoreerd. Zo had hij vanaf 1882 gewaardeerde en populaire lees- en schrijfmethode geschreven. Deze lesboekjes zouden nog tot dertig jaar na zijn dood worden uitgegeven. Vanaf 1890 was Noyons tevens directeur geweest van de rooms-katholieke 'normaallessen', waar onder-

wijzers werden opgeleid. Hij had daar ook zelf les gegeven, waardoor over hem werd geschreven: 'Velen in den lande danken hem hun opleiding als onderwijzer'. Vanaf 1895 tot vlak voor zijn pensioen was hij tevens lid geweest van de examencommissie voor de akte en hoofdkate in het onderwijs. Noyons was lang een 'finken' voorzitter geweest van de Vereniging van R.K. Schoolhoofden in het Aartsbisdom Utrecht en had deze vereniging 'tot grooten bloei'

gebracht. Het *Katholieke Schoolblad* noemde hem 'een der besten onder ons'. Voor zijn verdiensten op onderwijsgebied was Noyons 'op voordracht van een bekend hoofdinspecteur' benoemd tot ridder in de orde van Oranje-Nassau. Vanaf zijn begintijd in Utrecht was hij ook steeds actief geweest in het zogenaamde Kruisverbond ter bestrijding van alcoholmisbruik. Noyons werd omschreven als voor 'alle standen' een 'vriendelijke en edele man'.

Leerling werd hoogleraar en held

Waarschijnlijk de bekendste leerling van de Martinusschool aan de Twijnstraat was Adriaan Karel Marie Noyons (1878-1941). Hij kreeg er geen les van zijn vader, maar van meester Jozua Gerritse (1860-1951). Daarna doorliep hij het Stedelijk Gymnasium en studeerde vervolgens geneeskunde aan de Utrechtse universiteit. Hij vestigde zich als arts, deed wetenschappelijk onderzoek met hoogleraar Hendrik Zwaardemaker (1857-1930), promoveerde cum laude tot doctor in de geneeskunde en werd privatdocent aan de Utrechtse universiteit. In 1912 werd hij - nog geen 35 jaar oud - benoemd tot hoogleraar fysiologie aan de prestigieuze Katholieke Universiteit Leuven. Daar ontwierp hij, na jaren van strijd en overleg, een laboratorium dat vooraanstaand in Europa was. Noyons ontwikkelde in zijn Leuvense lab instrumenten en toestellen zoals een differentiaalcalorimeter (zeer verfijnde warmte-

meter) en een diaferometer (voor de meting van zuurstofopname en koolzuurafgifte) die in veel laboratoria gebruikt werden. Zijn befaamde 'glazen kist' voor het nauwkeurig onderzoeken van de basale stofwisseling werd in tal van laboratoria nagemaakt en met groot succes toegepast. Noyons werd gewaardeerd en bewonderd door studenten en collega's, niet alleen als wetenschapper maar ook als sociaal en hardwerkend mens. Noyons doceerde in Leuven in de Nederlandse én Franse taal. Hij vervulde er verder hulpverlenende en belangenbehartigende rollen als honorair consul van Nederland en als vice-consul van Spanje.

- ▲ A.K.M. Noyons achter zijn bureau in het Fysiologisch Laboratorium in Leuven. NATIONAL LIBRARY OF MEDICINE, BETHESDA (MARYLAND)
- ▼ Het Fysiologisch Laboratorium aan de Vondellaan bij oplevering in 1930. HET UTRECHTS ARCHIEF
- Collegezaal van het Fysiologisch Laboratorium bij ingebruikneming in 1930 met hoogleraren en hoogwaardigheidsbekleders. HET UTRECHTS ARCHIEF
- Portret van Adriaan Karel Marie Noyons door Huib Luns, 1941. UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT

Adriaan Noyons maakte zich buitengewoon verdienstelijk tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen de Duitsers flink huishielden in Leuven. Terwijl collega-hoogleraren de stad ontvluchtten, zette Noyons zich heldhaftig in als arts voor de Leuvenaren. Zijn vrouw Elise Schmutzer (1881-1958) stond hem daarin bij. Terwijl Adriaan onder moeilijke omstandigheden mensen opereerde, werden bij hem thuis brandjes gesticht en trof hij z'n huis op een dag geplunderd aan met kogelgaten in de ramen. Adriaan en Elise werden nadien beiden onderscheiden voor hun heldhaftig handelen.

Rockefeller Foundation

In 1928 werd Noyons hoogleraar fysiologie aan de Utrechtse universiteit, maar niet voordat hij de toezegging kreeg dat hij ook in Utrecht een hoogwaardig nieuw laboratorium mocht ontwerpen. Het bestaande lab aan de Van Asch van Wijckskade was sterk verouderd en ongeschikt voor modernisering. Door zijn kwaliteiten en doorzettingsvermogen haalde Noyons 400.000 gulden steun binnen van de Rockefeller Foundation, in 1913 opgericht door de Amerikaanse oliemagnaat John D. Rockefeller. Dit bedrag leverde een belangrijke bijdrage aan de bouw een nieuw laboratorium. Er was een stevig schaakspel aan vooraf gegaan waarin Noyons een hoofdrol speelde. De sleutelfiguren van de Rockefeller Foundation zagen in hem de enige juiste persoon om een vooraanstaand lab te ontwerpen en leiden. Ze hadden een zeer goede indruk van hem: 'relatively young, earnest, well-informed, and direct' en

'it would place a good man as Prof. Noyons in circumstances that would give full outlet to his energy and ability'.

In 1930 werd aan de Vondellaan zijn nieuwe Fysiologisch Laboratorium geopend als een van de drie preklinieken van het Academisch Ziekenhuis Utrecht (AZU). Noyons kon zijn ervaring met het fysiologisch laboratorium in Leuven gebruiken ten gunste van de inrichting van Utrechtse lab. Het exterieur was door de Amsterdamse architect Abel Antoon Kok (1881-1951) ontworpen, met elementen van de Amsterdamse School en de Nieuwe Zakelijkheid. De aannemer was de Utrechter J.C.M. van Aken die ook de panden van het farmacologisch laboratorium en het 'magazijn van tandheelkundige instrumenten' Tholen op de Vondellaan had gebouwd. Enkele jaren later zou Van Aken nog een fysiologisch-chemische laboratorium toevoegen. Dat lab was tot dan toe krap gehuisvest in een voormalige villa aan de Maliebaan. Het met de fysiologisch-chemische vleugel afgeronde laboratorium van Noyons werd in 1935 door de toenmalige prinses Juliana geopend. Het lab had mooi geprofileerde massief eiken deuren en een grote collegezaal met prachtige houten collegebanken.

Internationaal aanzien

Onder Noyons' leiding werd er onderzoek verricht op het gebied van veranderingen in bloedcirculatie, reactietijden van hart en longen en donkeradaptatie van het oog bij verlaagde zuurstofspanning in het lichaam. Dit onderzoek zou onder Noyons'

▲ Het resterende achterdeel van de Sint-Martinusschool aan de Twijnstraat aan de Werf. **TON HOOFT**

▼ Poortje van de Sint-Martinusschool uit 1915 aan de Oudegracht 395-397 (voorheen Achter Twijnstraat). **HET UTRECHTS ARCHIEF**

opvolger, Jacob Jongbloed (1895-1974), leiden tot invoering van de hogedrukcabine voor vliegen op grote hoogte, een kunstmatig hart en een eerste model van een hart-longmachine. Het menselijk hart was steeds Noyons' belangrijkste onderzoeken- en werkterrein geweest: in Leuven was hij naast onderzoeker en hoogleraar consultatief hartspecialist geweest en in Utrecht fungeerde hij jarenlang bestuursvoorzitter van het Sint-Antonius Ziekenhuis. Noyons ontving een eredoctoraat in Gent en was lid van de Pauselijke Academie der Wetenschappen. Hij werd vanwege zijn grote verdiensten benoemd tot officier in de orde van Oranje-Nassau, Officer of the British Empire, commandeur van de Leopoldsorde en officier van de Kroonorde van België. Verder was hij drager van de medaille van Koning Albert en de Médaille de la Reconnaissance française. In 1941 overleed Adriaan Noyons na een langdurig ziekbed. In de *Volkskrant* schreef Henricus Weve, hoogleraar en directeur van het Ooglijdersgasthuis, een In memoriam. Hij noemde Noyons een 'bemind hoogleraar' en 'voor zijn vrouw en vrienden een edel mens'. Op zijn begrafenis op Sint-Barbara vervulden vier honoraire Veritas-leden een

Bronnen en literatuur

- Het Utrechts Archief: archieftoegangen, beeldmateriaal, personen, bouwdoSSIERS, kranten, adresboeken.
- Delpher: kranten, boeken, beeldmateriaal.
- Utrechts Documentatiesysteem (UDS)
- Willem Hendrik Gispén, *Rockefeller en Utrecht, steekspel om het grote geld* (Beilen 2011).
- G.J. van Rijnsoever, *Sint Maarten in de Tolsteeg. Geschiedenis van de Sint Martinusparochie te Utrecht* (Utrecht 1947).
- Marianne J.A. Stijnman, *De katholieken en hun emancipatie: R.K. scholen te Utrecht in de 19e eeuw* (doctoraalscriptie Utrecht 1984).
- Kees Visser, *De Twijnstraat, duizend jaar winkelstraat* (Utrecht 2005).

rol als slippendragers. Ook bij deze Utrechtse studentenvereniging, waarvan hij al jong actief lid was geworden en die hem later tot erelid benoemd had, was Noyons erg geliefd.

Verdwenen panden

Het Fysiologisch Laboratorium van Noyons heeft gedurende zestig jaar een belangrijke rol gespeeld in de medische wetenschap. Kort na de verhuizing van het Academisch Ziekenhuis Utrecht (AZU) naar de Uithof vertrokken de laboratoria van de Vondellaan en gingen op in het preklinische Stratenum, vlak naast het nieuwe AZU. Noyons' Fysiologisch Laboratorium werd in 1994 afgebroken om plaats te maken voor het ROC Midden Nederland dat er nu nog gevestigd is. De eeuwenoude Twijnstraat-panden waarin de Sint-Martinusschool begonnen was en waar de familie Noyons had gewoond, bestaan ook niet meer. Ze waren na de verhuizing van de school in gebruik genomen door drogist Hotke van Van Rinkhuijzen en Herminghuijzen voor opslag van zijn chemicaliënhandel. In 1934 ontstond hier een spectaculaire brand die lokaal én landelijk veel aandacht trok. De twee panden gingen compleet verloren, hiervoor in de plaats werden een jaar later de winkelpanden Twijnstraat 49-51 gerealiseerd. Aan de Twijnstraat aan de Werf resteert slechts de onderzijde van de achterkant van het voormalige schoolgebouw. Het pand van de opvolger van de Sint-Martinusschool aan de Achter Twijnstraat bestaat nog wel op het huidige adres Oudegracht 395-397. Het gebouw zou tot 1980 als lagere school in gebruik blijven en wordt tegenwoordig in appartementen bewoond.

Signalementen

Armand Heijnen

Grens Romeinse Rijk

De Rijn vormde vanaf het jaar 19 van Bonn tot Katwijk aan Zee de noordelijke, bestuurlijk-militaire en economische begrenzing van het Romeinse Rijk. Eerder verschenen er boeken over deze 'limes' in Gelderland en Zuid-Holland, nu is Utrecht aan de beurt met zijn vier limesforten. De forten in Vechten, De Meern-Leidsche Rijn, Woerden en op het Domplein behoren tot de best bewaarde en onderzochte castella van Nederland. Woerden heeft dit jaar een speciale Romeinenweek georganiseerd omtrent zijn Castellum Laureum - reden voor Oud-Utrecht om de Grote Excursie daar te houden. En ook de Van der Monde-lezing door Saskia Stevens had dit jaar de limes als onderwerp. Het Nederlandse limes-onderzoek begon rond 1800 in Utrecht, onder meer met opgravingen in Vechten door de eerste hoogleraar archeologie Caspar Reuvers. Het leverde een schat aan informatie op, zoals het nieuwe inzicht dat de limes niet louter een reeks forten was, maar een heel complex van forten, wachttorens, nederzettingen, wegen en rivieren met aanlegsteigers. Ook kwam er een grote hoeveelheid vondsten bovengronds: dasspelden en andere sieraden, wapens, altaarstenen, huisraad zoals kruiken of olielampjes, gereedschap enzovoort. De limes heeft bestaan tot in de derde eeuw, daarna werden de forten verlaten. Langs de Rijn verrezen toen nieuwe nederzettingen van Frankische volken en ook het christendom deed hier allengs zijn intrede als machtsbepalende factor. Het prachtige boek bevat voor elk wat wils. Wie bijzonder geïnteresseerd is in deze periode vindt in dit boek een mer à boire aan informatie. Maar ook voor degenen die minder warm lopen voor details valt veel te genieten vanwege de talloze en zeer gevarieerde illustraties.

Paul van der Heijden, Evert van Ginkel en Erik Graafstal, *Grens van het Romeinse Rijk. De limes in Utrecht*. Utrecht, Matrij, 2023. ISBN 978-90-5345-558-6. 184 blz., € 24,95.

Canon van Nieuwegein

Sinds de Canon van Nederland richtinggevend is geworden in het geschiedenisonderwijs zijn er talloze regionale en thematische canons verschenen. Bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de gemeente Nieuwegein in 2021 heeft Jacques Lemmink de canon van die gemeente het licht doen zien, een fors boek dat in 2023 voltooid werd. De canon is onderdeel van het project 'Het Geheim van Nieuwegein' waarmee de gemeente vanaf 2007 de mooie kanten van de stad wilde benoemen en de Nieuwegeiners probeerde te mobiliseren als stadsambassadeurs. Nieuwegein kreeg vorm nadat in 1971 Vreeswijk en Jutphaas fuseerden tot een 'bevolkingsoverlooptgebied' van Utrecht - inmiddels uitgegroeid tot een stad met ruim 65.000 inwoners. Met zo'n jonge geschiedenis ligt het voor de hand dat het gros van de onderwerpen - 'vensters' in canon-taal - van recente datum is: twintig van de vijftig vensters handelen over de periode na dat oprichtingsjaar 1971. Elk venster heeft een inleiding waarmee het onderwerp in de algemene, vaderlandse geschiedenis gesitueerd wordt, een uitgebreid inhoudelijk en rijk geïllustreerd verhaal over het betreffende thema, en sluit af met een al even uitgebreide archivalia- en literatuurlijst. Kortom: een heerlijk bladerboek om meer te weten te komen over de lokale invulling van thema's als onderwijs, industrialisering, geloof, woningbouw, sneltram, kantoren, sport of het Antoniusziekenhuis.

Jacques Lemmink, *Canon van Nieuwegein, vernieuwen, verrijken, verbinden*. Uitgave in eigen beheer, 2023. ISBN 978-90-9037-683-7. 464 blz., € 29,95. Te bestellen via secretaris@museumwarsenhoeck.nl

Geloof in beelden

'Ieder mens heeft, al sluimert het dikwijls, toch een verlangen naar schoonheid.' Aldus René van Seumeren in *Het Schoffeltje*, een blaadje dat zijn familie vanaf 1944 voor hun plezier maakte en liet drukken bij de fraters van Utrecht aan de Herenstraat. Een groot deel van het boek *Geloof in beeldhouwkunst* van de hand van Jaap Versteegh bestaat uit citaten uit dit blaadje. Hiermee weet Versteegh in deze biografie annex catalogus zijn onderwerp - de beeldhouwer en diens werk - heel dichtbij te brengen. René van Seumeren (1923-1989), zoon van de succesvolle zakenman Frans van Seumeren - en met veertien kinderen een al even succesvolle vader - was actief in een periode waarin de katholieke kerk nog volop werk had voor schilders, architecten, glazeniers en beeldhouwers. Zijn beelden, zo blijkt uit de foto's in het boek van Versteegh, zijn een verademing na een periode waarin de neogotiek met al haar krullen en franjes de katholieke kunst domineerde. Zijn werk kenmerkt zich door een strakke, heldere vormgeving met een begrijpelijke symboliek. Nadat het Rijke Roomse Leven begon af te kalven, zo na 1965, moest Van Seumeren meer in een seculiere vijfde gaan vissen naar opdrachten - waarna een deel van zijn werk ook een wat abstractere aanblik ging vertonen. Wie in het Utrechtse iets van zijn werk zou willen zien, kan bijvoorbeeld gaan kijken naar het beeld van de heilige Bartholomeus bij de gelijknamige brug aan de Catharijnesingel.

Jaap Versteeg, *Geloof in beeldhouwkunst. René van Seumeren (1923-1989)*. Zwolle, Waanders, 2023. ISBN 978-94-6262-506-8. 144 blz., € 24,95.

Wetenschap in een luciferdoosje

Hoewel van 1974 tot 1980 hoogleraar aan de Universiteit Utrecht - en zelfs enige tijd decaan en plaatsvervangend rector - valt er in de annalen van die instelling over de theoloog Jannes Reiling weinig te vinden. Enkele theologie-hoogleraren reageerden dan ook verbaasd toen Jelle Horjus aankondigde een biografie over Reiling te willen schrijven. Valt er dan zoveel lezenswaardig te vermelden over de man, vroeg en zij zich af. In zekere zin wel. Hoewel weinig spectaculair, heeft Reiling veel gedaan en bereikt in zijn leven. Zoals de titel van de biografie al aangeeft - 'Wij moeten wat meer durven' - zocht hij naar vernieuwing. Niet zozeer binnen de universiteit, maar wel op andere terreinen. Reiling was vooral actief binnen de Baptisten-gemeente, die in Utrecht onder meer een onderkomen vond in de Silo-kerk aan de Herenstraat. Hij spande zich erg in om een baptisten-seminarie van de grond te krijgen met wetenschappelijke allure. Voorts was Reiling actief als 'doorbraaksocialist' en PvdA'er, als bestuursvoorzitter van de Rekkense Inrichtingen voor tbs-jongeren en als voorvechter van de vrouwen- en homobeweging. Maar binnen de universiteit timmerde Reiling dus niet bijzonder aan de weg. Dat althans maakt een anekdote duidelijk over een ontmoeting met zijn collega-hoogleraar Gilles Quispel in de lift van Trans II. Quispel doorbrak de stilte door te vragen: 'Professor Reiling, hebt u voor mij misschien een luciferdoosje?' 'Nee', antwoordde Reiling, 'waar hebt u het voor nodig?' Terwijl Quispel de lift verliet riep hij: 'Om uw verzamelde werken in op te bergen!'

Jelle Horjus, *Wij moeten wat meer durven. Biografie Jannes Reiling (1923-2005)*. Gorredijk, Noordboek, 2023. ISBN 978-94-6471-140-0. 485 blz., € 39,90.

Hart voor Utrechts erfgoed

LISMAN + LISMAN
ONTWIKKELT EN BOUWT

www.lisman.eu

HERITAGE AUCTIONS EUROPE

Het grootste veilinghuis voor collectibles

Gratis taxatiedagen voor:

MUNTEN
BANKBILJETTEN
POSTZEGELS
MILITARIA
GOUD & ZILVER
SIERADEN
KUNST
ANTIJK

Meer informatie?
www.ha-europe.com

Energieweg 7 | 3401 MD | IJsselstein
030 6063944 | info@ha-europe.com

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

8 720892 454317